

*Албанова М.
КГУ им. И. Арабаева
Бишкек, Кыргызстан
M. Albanova
I. Arabaev KSU
Bishkek, Kyrgyzstan*

**АЛИППЕГЕ ЧЕЙИНКИ МЕЗГИЛДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН
ОКУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫ**

**ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ УЧАЩИХСЯ
ДО БУКВАРНОГО ПЕРИОДА**

**DEVELOPMENT OF SKILLS READING STUDENTS
BEFORE THE LANDSCAPE PERIOD**

Аннотация: Макалада алиппе мезгилиндеги окуучулардын угуу, сүйлөө жана монологдук кебине, айрыкча, сүйлөм түздүрүү, сүйлөмдү сөзгө ажыратуу, сөздү муунга ажыратуу, муунду тыбышка ажыратуу менен так, туура сүйлөө жана окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу маселелери каралды.

Негизги сөздөр: алиппе мезгили; көрүү; угуу; айтуу; сүйлөө; тыбыш; сөз; сүйлөм; окуу ишмердүүлүгү.

Аннотация: В статье рассматриваются идеи формирования у учеников слуха, навыков разговорной и монологической речи, в особенности навыков составления предложений, разделения предложения на слова, слов на слоги, буквы на звуки, правильной речи и учебной деятельности.

Ключевые слова: букварный период; азбуки; обзор; слушание; речь; звук; предложение; учебная деятельность

Annotation: The article considers the ideas of formation of hearing, conversation, preparation of sentences in monologic speech.

Key words: ABC season; review; hearing; speech; sound; sentence; educational activity.

Алиппеге чейинки мезгилде [6; 7; 8; 9; 11] окуу-жазууга даярдык көрүү мезгили болуп эсептелет. Бул мезгилде мектепке келүү, кетүү, мектепте өзүн кандай алып жүрүүнүн элементардык эрежелери менен тааныштырылат. Мугалимдин окуганын же оозеки айтканын кунт коюп угууга үйрөтөт. Биздин кебибиз сүйлөмдөн, сүйлөм айрым сөздөн, сөз айрым муундан, муун айрым тыбыштан куралгандыгын жана ар бир тыбыштын өзүнчө тамгасы бар экендигин билдирет. Окуучуларга оозеки түрдө иштетилип, иш жүзүндө байкаттырылат. Бул иштерди аткарттырмайын алиппени окутууга мүмкүн эмес. Тактап айтканда, талдоо-жыйноо жолу менен окуучуларды окууга жана жазууга окутуп-үйрөтөбүз.

Сүйлөм түздүрүү ишин кандай жүргүзүү керек? [6; 7; 8; 9; 11] Алгачкыкүнү эле сабак башталганда, мугалим өзүнүн, атасынын аты менен тааныштырат, окуучунун аты, фамилиясы менен таанышат. Ошондой эле партада олтуруу, туруу, эшиктен кирүү, эшикке чыгуу, окуу убактарында кандай олтуруу, дем алыш убагында кандай тартипте жүрүү ж. б. мектептин ички-тышкы тартиби менен окуучуларды тааныштырат. Мугалим тарабынан кызыктуу жомок, же кызыктуу аңгемелерден камдалып келинет да, аны айтып, же окуп берет, балдардын билгендеринен да айттырууга болот, ж. б. ушул сыяктуу иштер жүргүзүлөт. Экинчи же үчүнчү күнү сүйлөм үстүндө иштөө жумуштары башталат. Мисалы: *Айпери партада отурат. Балдар топ ойношту. Чоң энем жомок айтты. Атам тоодон келди. Апам уй саады сыяктуу бир нече сүйлөм түздүрүлөт да, ошол сүйлөмгө карата муга-*

лимдин берген суроосуна бала жооп кайтарат. Андан кийин ал сүйлөмдөрдү балдар кайталап айтып чыгышат. Мугалим бул айтылган сүйлөмдөрдү окуучуларга оозеки түрдө санатып, канча сүйлөм экенин айттырат.

Сүйлөмдү сөзгө ажыратуу ишин кандайча аткарттыруу зарыл? [6; 7; 8; 9; 11] Мугалим сүрөт боюнча чакан аңгеме жүргүзүп, ошол аңгеменин ичинен бир сүйлөмдү бөлүп алат да, ошол сүйлөмдүн ичинде канча сөз бар экендиги таптырылат. Сүйлөмдү сөзгө ажыратканда, ар бир сөздү бөлүп, кол менен санап көрсөтөт. Мисалы: мектеп жөнүндө аңгеме жүргүзөт да, бир нече сүйлөм түздүрүлөт. Алар: *Биздин мектеп чоң. Мектептин ичи жарык. Мектепте класстар бар. Класстарда биз окуйбуз* – деген сыяктуу бир нече сүйлөм түздүрүлөт да, ал сүйлөмдөрдү оозеки түрдө ажыратат. Мында мектеп жөнүндө айтылган аңгемеде канча сүйлөм бар экендигин бирден санап көрсөтөт. Андан кийин ошол сүйлөмдөрдүн ичинен бир сүйлөмдү бөлүп алат да, анда канча сөз бар экендиги таптырылат.

Сөздү муунга ажыратууну кандайча жүргүзүү зарыл? [6; 7; 8; 9; 11] Сүйлөмдү сөзгө ажыратууга караганда сөздү муунга ажыратуу жумуштары бала үчүн татаалыраак болот. Башкача айтканда, сөздү муунга ажыратуу иши канча баскыч болуп эсептелет. Сөздү муунга бөлө баштаганын эң мурда кептен, тексттен сүйлөмдү, сүйлөмдөн сөздү бөлүп алып, окуучулардын көз алдына элестетип, андан кийин сөздү муунга ажыратуу жумуштары башталат. Мында мугалим эки-үч сөздөн турган сүйлөмдү алат. Мисалы: *Айперу жазды. Айперу сүрөт тартты*. Биринчи, экинчи сүйлөмдү, анын ичиндеги сөздөрдү балдарга таптырып ажыраттырат. Андан кийин мугалим: Балдар, биз сүйлөмдү түздүк. Аны сөзгө ажыраттык. Демек, бир сүйлөмдө эки да, андан да көп сөздөр болот. Эми балдар, сөз муундан түзүлөт. Муун колдо да бар. Кана, баарыңар колуңардын муунун көрсөткүлөчү. Бардык балдар колдорунун муунун көрсөтөт. Муун чөптө да бар деп, чөптүн муунак-муунак болуп бөлүнүп турган жерин көрсөтөт. Балдар байкап карайт.

Сөздү тыбышка ажыратууну кандайча үйрөтүү зарыл? [6; 7; 8; 9; 11] Сөздү тыбышка ажыратуу иши сабаттуулукка үйрөтүүнүн эң өзөктүү маселелеринен болуп эсептелет. Бул баскычта айрым тыбышты айтуу, ал тыбыштын тамгасын жазуу, окуу-жазууга балдарды көндүрүү ишке ашышы абзел. Иштин мындай түрү тыбыштын окулушуна жана жазылышына практика түрүндө үйрөтүү менен ал тыбышты сөздүн муунунан бөлүп алууну жана ал тыбыштан курулган сөздөрдү окуунун техникасын үйрөтөт. Сөз ичиндеги тыбышты, ал тыбыштын тамгасын байкап ажырата билсе, муун боюнча окууга үйрөнсө, окуунун келечектеги процесси жеңилдетет. Муундагы тыбыштарды ажыратып, окулушун билсе, жазууну катасыз жазат.

Жазууга көнүктүрүү кандайча жүргүзүлөт? [6; 7; 8; 9; 11] Сөздүн муунунан тыбышты ажыратууга көнүктүрүү менен бирге жазуу ишине да көнүктүрүлөт (талдоо-жыйноо жолунун системасы боюнча окуу-жазуу иши бирдей жүргүзүлөт). Мында адегенде жазуу куралдары: карандаш, калем сап, калем уч, сыя челек, пенал ж.б. менен тааныштырылат. Эң мурда, жазуу мезгилинде, партада окуучунун кандай олтуруу керектигин, дене-боюн түз кармоону, карандашты кандай кармоонун тартибин тааныштырат. Карандашты үч манжа менен кармашты, үчөөнүн кандай абалда болушу, көп катуу басып кармабай, бош кармоону үйрөтүү. Көп катуу кармаса, үч манжанын талып кетиши эскертилет.

Андан кийин дептер менен тааныштырат. Жазуу дептеринин сызыктары көрсөтүлөт. Ошондой эле, эсеп (математика) дептери менен жазуу дептеринин айырмасы эскертилет. Азыр балдардын көпчүлүгү 1-класска келгенде окуу, жазуу куралдары менен келет. Кайсы бирөөлөрү тамга, сандар менен таанышкан болот. Ошентсе да болжолдуу көнүктүрүү иштерин жүргүзө берүү керек. Алиппенин бетиндеги түз таякчаларды тарттыруу. Кыйгач сызык менен түз кеткен эки жарыш сызыктын кошулган жерине чекиттерди койдурдуу, топ-тобу менен кыска таякчаларды жаздыруу. Жогорку, төмөнкү сызыкка жеткирип узун таякчаларды тарттыруу ж.б. ушул сыяктуу жумуштар жүргүзүлөт.

Алиппе мезгилиндеги [6; 7; 8; 9; 11] окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү иштердин уюштурулушу жана жаңысөздөрдү окуунун жолдору кандайча ишке ашырылууга тийиш?

Алиппеге чейинки мезгилде [6; 7; 8; 9; 11] үндүү, үнсүз тыбыштардан эң кеминде үч-төрт тыбыш менен тааныштырылуусу зарыл. Ошол окуучуларга тааныштырылган тыбыштардан сөз түзүлөт. Мына ушундан тартып алиппе мезгили деп аталат. Башкача айтканда, алиппеде **а, о, т**, тыбыштарын өткөндөн кийин **а-та, ат, от** деген сөздөр пайда боло баштайт, демек алиппе мезгили мына ушул жерден башталып отурат. Мындагы эң негизги максат – жаңы өтүлгөн тыбышты сөзгө катыштырып окууга баланы үйрөтүү. Мисалы: кесме тамгадан, же жаңы өтүлгөн тыбыштарды катыштырып оозеки түрдө сөз түздүрүү, алиппеден окутуу ж. б. ушул сыяктуу иштер жүргүзүлөт.

Алиппенин ар бир бетиндеги жаңы өтүлүүчү тыбышка карата сүрөт берилген. Мындагы негизги максат ошол сүрөт боюнча суроо-жооп иретинде аңгеме жүргүзүү, ошол аңгеменин ичинен бир сүйлөмдү бөлүп алуу, ошол сүйлөмдү сөзгө, сөздү муунга бөлдүрүп, ошол муундун ичинен жаңы тыбышты таптыруу, ал тыбыштын тамгасын көрсөтүү жумуштары жүргүзүлөт. Андан кийин ошол жаңы тыбышты катыштырып, кесме тамгадан набордук полотного сөз түздүрүү, аны окутуу, айттыруу иштери болот. Бул жумуштардан кийин алиппеден окутуу иштери башталат.

Алиппеде сүрөттүн алдына тик таякчалар тартылган, ал таякчанын эки жанына муунга бөлүнгөн сөздөр берилген. Ал сөздөр баланын тили так келип оңой айтылуучу гана бир-эки муундуу сөздөрдөн болот. Мында ошол жаңы өтүлүп жаткан тыбышты сөздүн башына, ортосуна, аягына коюу ушул сыяктуу кылып ар түрдүү жол менен ал жаңы үйрөнүлүп жаткан тыбыш сөзгө катыштырып окутуу, баланын тилин жатыктыруу, көз каныктыруу ж. б. ушул сыяктуу иштер жүргүзүлөт.

Бул айтылгандарды алиппеден окутаардан мурда мугалим үлгү катарында муун боюнча өзү окуп берет да, андан кийин балдарды так ошол формада окутат. Бирок балдарга окутканда китептин бетин бүт бир балага окутпастан, бөлүп-бөлүп бир нече балага окутуу керек. Ал эми ошол окулганына аз да болсо, түшүнгөнүн айтып берүү иши аң-сезимдүү окуунун негизин түзөт. Мына ошондуктан окуганын аз-аздан айтып берүүгө баланы адат алдыруу зарыл. Мына ушул жол менен улам-улам окуу ишмердүүлүгүнө ээ кылып отурат.

Окуу ишмердүүлүгүнө ээ кылууда үндүү жана үнсүз тыбыштар жана алардын тамгалары менен тааныштыруу иштери кандайча жүргүзүлүшү мүмкүн? Окуучуларды сабаттуулукка үйрөтүү процессинде үндүү, үнсүз тыбыштар жана алардын тамгалары тааныштырылат. Качан окуучулар айрым тыбыштарды үйрөнө баштаганда ошол үйрөтүлгөн тыбыштар класска илинип коюлат (үндүү тыбыштын тамгасын кызыл менен, үнсүз тыбыштын тамгасын кара менен боёп өзүнчө илүү керек). Мында окуучулар аз да болсо, экөөнүн айырмачылыгын сезе баштайт.

Үндүү, үнсүз тыбыштардын айырмасы качан 3-4 үндүү тыбышты (**а, о, ы, у**) жана 5-6, же андан да көбүрөөк үнсүз тыбыштарды (**т, л, м, р, с**) өткөндөн кийин көрсөтүлөт. Бул айтылгандарды практикалык түрдө иштеп, өздөрүнө айттыруу менен гана тааныштырабыз. Мисалы, үндүү тыбыштын төмөнкүдөй эки түрдүү белгисин алып түшүндүрүүгө болот.

1. Үндүү тыбышты айтканда, үндү канчалык созсо, ошончо созула берери окуучуларга үйрөтүлөт;

2. Сөздө канча муун болсо, ошончо үндүү тыбыштын бар экендиги айтылат жана ал окуучуларга иш жүзүндө көрсөтүлөт.

Ошону менен бирге мугалим окуучуларды үнсүз тыбыштар менен да тааныштырат. Мында үнсүз тыбыштар үндүү тыбыштардын жардамы менен гана оңой айтыла тургандыгы жана үндүүлөрдүн жардамы менен гана муундун түзүлүшү, үнсүздөр өз алдынча муун-түзө албай тургандыгы байкалат. Бирок ошондой болсо да, үнсүздөр деген терминди кийинчерээк айтууга болот. Бул айтылган тыбыштардан башка **ё, я, ю** тамгалары алиппенин эң кийинки баскычында үйрөтүлөт. Тыбыштардын мындай тартипте жайланышы окуучулардын жеңил жана терең өздөштүрүшүнө алып келет ж. б.

Сөздү окууга үйрөтүүдө [6; 7; 8; 9; 11] окууга жана жазууга үйрөтүү иши бирдей жүргүзүлөт. Бала жаңыдан үйрөнгөн тыбышка мурдагы үйрөнгөн тыбышты кошуп, сөздү, сүйлөмдү муун боюнча окууга үйрөтүлсө, ошондой эле жазууга да үйрөтүлөт. Ал эми сөздү

окуганда бирден тамганын атын айтып эжелеп окубастан, муун боюнча гана окуп көнүгүү керек.

Окуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүүнүн бул ыкмасы тамганы таштабай, же бир тамганы экинчи тамга менен алмаштырбай окууга көндүрөт. Бул туура окуунун алгачкы негизин түзөт. Ал эми окуганы жөнүндө аз да болсо, айтып берүү иши аң-сезимдүү окууга баланы багыттайт. Мына ошондуктан баланы биринчи эле окууга үйрөтө баштаганда окуунун мындай түрүн эстен чыгарбай, экөөнү бир алып кетүү керек.

Окуу ишмердүүлүгүнө ээ кылууда окуунун техникасына үйрөтүү туура, так, сабаттуу окуй алууга түрткү берет. Мында, маселен, кесме тамгаларды туура пайдаланып, ал аркылуу окута билүү керек. Ошондой эле жаңы өтүлүүчү тыбышка ылайыктуу, балдардын тилине так айтылуучу сөздөрдөн таап окутууну да жүргүзүү зарыл.

Кесме тамга менен иштөөнү кандайча жүргүзүү керек? Кесме тамгадан сөз түздүрүп окутуу иши [6; 7; 8; 9; 11] сабаттуулукка үйрөтүүнүн эң алгачкы кадамы болот. Тамга кассасындагы кесме тамгадан набордук полотного сөз түздүрүп окутуу, ал сөздү талдатуу, андан жаңы үйрөтүлгөн тыбышты бөлдүрүү – бул алиппеге чейинки мезгилде окуучунун окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн эң башкы каражатынын бири болуп эсептелет. Жыйынтыктап айтканда, алиппеге чейинки мезгилдеги окуучулардын угуу, сүйлөө жана монологдук кебине, алиппе мезгилиндеги, айрыкча, сүйлөм түздүрүү, сүйлөмдү сөзгө ажыратуу, сөздү муунга ажыратуу, муунду тыбышка ажыратуу менен так, туура сүйлөө жана окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу, ошондой эле, тамга кассасы жана набордук полотно аркылуу, тамга кассасындагы кесме тамгадан иштетүү жумуштары менен баланын так, туура окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзө алабыз деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Башталгыч мектепте «Эне тилин» окутуу боюнча (1-4-класс) предметтик куррикулум. Бишкек, 2010.
2. Кубаталиева Б., Абыканова А., Асаналиева М. Алиппе. Башталгыч мектептин 1-классы үчүн окуу китеби. 1-басылыш. Бишкек, 2011.
3. Кыргыз Республикасында орто билим берүүнүн Улуттук Алкактык куррикулуму. Бишкек, 2009.
4. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн Мамлекеттик стандарттары. Бишкек, 2006.
5. Мусаева В. И. Жат жазуу жана баяндама жыйнагы. Бишкек, 2008.
6. Рысбекова Б. Алиппени окутуунун методикалык көрсөтмөсү. Ф.: Мектеп, 1983.
7. Рысбекова Б., Сартбаев К. Алиппени окутуу жана класстан тышкаркы окуу. Ф., 1973.
8. Рысбекова Б., Сартбаев К. 1-класстын мугалимдери үчүн методикалык курал. Ф., 1973.
9. Рысбекова Б., Сартбаев К. Сабат таблицасы. Ф.: Мектеп, 1983.
10. Сартбаев К., Кыргыз мектептеринин башталгыч класстарында класстан тышкаркы окууну өткөрүүнүн жолдору. Ф.: Мектеп, 1969.
11. Сартбаев К., Рысбекова Б. Башталгыч класстын окуучуларын орфографиялык сабаттуулукка жана таза жазууга үйрөтүүнүн методикасы. Ф.: Мектеп, 1967.

Рецензент: канд. пед. наук, проф. Чыманов. Ж.А.